

Originalalet

Nummer 2 • 2024

En hembiträdesförenings plats i den fackliga rörelsen
Byggnadsföreningar och Kulla baptistförsamlings kapell

FOLKRÖRELSEARKIVET
FÖR UPPSALA LÄN

En hembiträdesförenings plats i den fackliga rörelsen

”Från hemslavinna till yrkeskvinna” heter Wiola Sandells bidrag till boken *Svensk yrkeskvinna: En översikt av kvinnornas insats i svenskt näringsliv, kultur och politik från 1950*. Bakom artikeln om hembiträdenas roll genom tiderna står Wiola Sandell, en av hembiträdesföreningarnas främsta namn. Hembiträdesrörelsen skiljer sig på många sätt från andra fackliga rörelser, vilket kan kopplas till att hembiträdesarbetet är olikt andra yrken. Arbetet i hemmet har, enligt Sandell, ”tagits som en naturlig sak, något som måste göras men inte värderats som egentligt förvärvsarbete” samtidigt som det präglats av hårda arbetsförhållanden, långa dagar utan fritid eller något att säga till om. Med utgångspunkt i Uppsala Hembiträdesförening ämnar jag ge nedslag i hembiträdesrörelsens plats i den fackliga rörelsen.

Långa dagar med dålig lön

Centralt i hela hembiträdesföreningarnas arbete var hembiträdeskårens hårda arbetsförhållanden. Carin Netterdag, som arbetade som hembiträde i Uppsala under 1930- och 1940-talen, berättar om sina erfarenheter i en intervju med Arbetarrörelsens Historieförening. En vanlig arbetsdag pågick från klockan 7 på morgonen till klockan 7 på kvällen, där ännu senare kvällar var vanligt. Med matlagning, städning, tvätt och barnpassning pågick arbetet hela dagen, utan att hembiträdet hade så mycket att säga till om. Möjligtvis kunde någon timmes ledighet mitt på dagen och några timmar på kvällen tillgodoses, men för att gå ut var man tvungen att få husmoderns godkännande. Netterdag beskriver att när hon blivit anställd i en ny familj ville hon inte vara inneboende – ”[i min första familj] hade jag bränt mig och jag visste att jag inte skulle bo kvar, för då blir man aldrig fri utan man ska gå därifrån”. Kerstin Moberg skildrar i sin avhandling *Från tjänstehjon till*

Hembiträdet Carin Netterdag utanför sin arbetsplats i Kåbo, år 1941.

hembiträde från 1978 hembiträdesarbetet och kårens fackliga historia. Där beskriver hon hur hembiträdena ofta fick en låg lön, utan ersättning för overtidsarbete. Under 1900-talets första hälft tog övriga arbetarrörelsen viktiga steg i reglering av arbetsförhållanden, däribland lagen om åtta timmars arbetsdag från 1919. Det husliga arbetet inkluderades inte i lagstiftningen från 1919, utan var från och med legohjonsstadgans avskaffande 1926 (som då sedan länge spelat ut sin roll) till och med Hembiträdeslagen år 1944 oreglerat i lagen.

Hembiträdeskårens förutsättningar

Mot bakgrund av de hårda arbetsvillkor som dominerade det husliga arbetet, startades hembiträdesföreningar med ambition att arbeta för bättre förhållanden. Stockholms Tjänarinneförening var först ut år 1904, men det dröjde till in på 1920- och 1930-talen innan föreningar började bildas över landet. Uppsala Hembiträdesförening bildades först 1919, men lade ner verksamheten år 1921. Föreningen nybildades sedan 1937. Enköpings hembiträdesförening bildades 1939 och dessa två är de enda föreningar i Uppland som Folkrorelsearkivet för Uppsala län har några handlingar ifrån. De förutsättningar hembiträdena arbetade utifrån försvårade på många sätt arbetet för fackföreningarna. Hembiträdena var övervägande yngre kvinnor ifrån landsbygdsfamiljer. Hemifrån hade de i regel inte fått med sig någon facklig vana. Även om det inte var ovanligt att fadern var fackligt aktiv lades inte energi på att fostra flickorna i denna tradition. Att hembiträdena ofta arbetade själva i enskilda hushåll försvårade ytterligare det fackliga engagemanget, då de ofta saknade samhörighet med andra hembiträden samt hade svårare, för att inte säga omöjligt, att organisera sig på själva arbetsplatsen. I större delen av den övriga fackföreningsrörelsen har organiseringen vid arbetsplatserna varit betydande, både genom anslutning till yrkesklubbar och i agitationssyfte. Här utgör det husliga arbetet en tydlig kontrast till andra yrken. Hembiträdesarbetet var i regel också ett genomgångsarbete – något unga flickor ägnade sig åt sina första år efter att ha flyttat från föräldrahemmet, innan många sedan gifte sig eller skaffade annat arbete. Denna stora arbetskraftsomställning gjorde det svårare för hembiträden att ställa krav på sina enskilda arbetsgivare, då husmödrarna ofta kunde kontra med att bara anställa en annan flicka. Carin Netterdag, som var engagerad i Uppsala Hembiträdesförening från dess nybildande 1937, beskriver husmödrarnas negativa inställning till facklig anslutning. "Vi träffade flickor som kom då till föreningen och då sa de hade varit på arbetsförmedlingen, sökt arbete, gått till familjen, presenterat sig och det första de frågade var 'är fröken med i hembiträdesföreningen?' 'Jaha', sa dem, då ville de inte ha dem, då tog de en annan". De långa och oförutsägbara arbetstiderna,

i kombination med den ytterst begränsade fritiden hembiträdena hade, försvårade vidare hembiträdenas möjlighet att engagera sig fackligt och rent praktiskt kunna gå på möten.

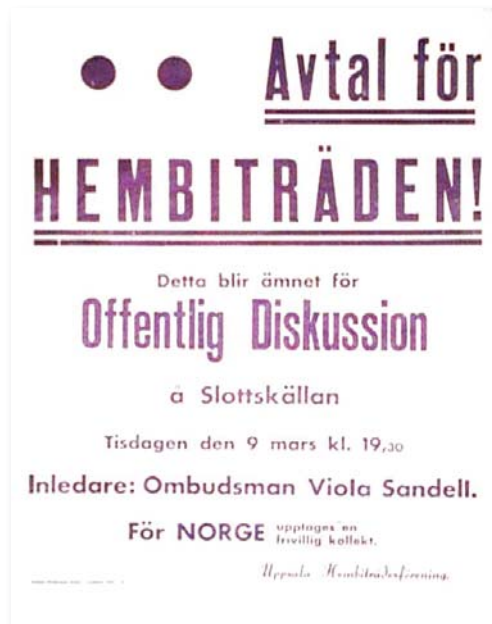
Moberg refererar i sin avhandling väl till de fackliga svårigheter som präglade hembiträdesrörelsen. Mest framträdande är bristen på långvarigt engagemang, vilket bör ses i ljuset av att yrket i fråga ofta fungerade som genomgångsarbete. Uppsala Hembiträdesförening är ett tydligt exempel på detta kortvariga engagemang, något man kan observera genom att bara titta på när föreningen existerade: först 1919–1921, och därefter 1937–1944(?). Moberg konstaterar också att svårigheterna med att bilda och upprätthålla facklig verksamhet har att göra med bristen på ett riksförbund. Förbundsfrågan i hembiträdesrörelsen är rätt invecklad, men i korthet kan man säga att bristen på ett förbund försvårade samarbetet både hembiträdesföreningar emellan, och samarbetet med övriga fackliga krafter. Att inte vara anslutet till ett LO-förbund resulterade både i ekonomiska och sociala svårigheter.

Hembiträdet Carin Netterdag på promenad med dottern i hushållet, 1940-tal.

Arbetets anseende

I en större kontext stötte hembiträdesföreningarna på ytterligare svårigheter. Wiola Sandell beskriver hur det genom tiderna funnits en negativ syn på hemarbete. "Då våra stamfäder, göterna, för omkring femtusen år sedan invandrade till vårt land och tog det i besittning, hade de i sitt hus döttrar till underkuvade folk, som fick utträta de grövsta sysslorna och som alltid var dömda till ofrihet." Trots stora förändringar menar Sandell att "denna föraktets och fattigdomens stämpel har sedan följt tjänstehjonet genom tiderna och däri finner vi säkerligen roten till den mindervärdering som ännu idag, i det allmänna tänke- och talesättet gör sig gällande beträffande privat tjänst eller anställning i hem." Detta undervärderande av det husliga arbetet återkommer i flertalet redogörelser över hembiträdenas ställning. I en broschyr vid namn "Hembiträdesfrågan" från 1937, som ligger inkilad mellan protokollen från Uppsala Hembiträdesförening, blir detta tydligt. "En av orsakerna till den ringa sociala värdesättning och låga ekonomiska uppsättning det husliga arbetet tyvärr har, är utan tvivel att detta arbete icke skall betraktas såsom ett yrke, för vilket det kräves särskild utbildning, utan något som vem som helst kan utföra utan några förkunskaper." I oktober 1919 ordnade Uppsala Hembiträdesförening ett möte, där Stockholms Hembiträdesförenings ordförande Hanna Grönwall höll inledningsanförande. Hon beskriver att det var vanligt att tjänstefolk som grupp klumpades ihop med barn. Formuleringar som dessa vittnar inte bara om hembiträdenas låga anseende, utan kan möjligen förstås som en orsak till svårigheter med facklig organisation och verksamhet inom hembiträdesrörelsen. I en arbetarrörelse där identiteten som arbetare och gemenskapen i att vara del av en större grupp varit central, tror jag onekligen att hembiträdena upplevde svårigheter när deras arbete inte betraktades som något 'riktigt' yrke.

En organisatorisk motpart?

Utöver mer organisatoriska svårigheter i den fackliga verksamheten fanns ytterligare ett stort hinder, nämligen att hembiträdesföreningarna inte hade någon organiserad part att agera mot. I övriga fackföreningsrörelsen har kollektivavtal mellan fackförening och arbetsgivarorganisation spelat en viktig roll, exempelvis det övergripande avtal som signerades i Saltsjöbaden 1938. Trots flertalet försök från hembiträdenas håll bildade husmödrarna aldrig någon

arbetsgivarorganisation, utan de husmodersföreningar som bildades riktade mer in sig på att stärka husmoderns ställning än på att agera motpart till hembiträdena på arbetsmarknaden. Det förekommer flera exempel där husmödrar och hembiträden kommit överens om att verka för bättre arbetsvillkor för hembiträdena, något en tidningsartikel som beskriver ett möte grupperna emellan i oktober 1919 vittnar om. Skribenten beskriver hur husmödrarna och hembiträdena, "efter en livlig

debatt enat sig" om vissa uttalanden, däribland "att allt arbete skall vara avslutat senast kl. 7 e. m. vardagar och på söndagar senast kl. 6 e. m. Dessutom bör hembiträdena själva ha rätt att bestämma hur fritiden skall användas". Man fortsätter med att hembiträdena bör ha rätt till några timmars ledighet under veckans dagar, samt att efter minst sex månaders arbete ha rätt till minst 14 dagar ledigt under sommaren.

Tydliga målsättningar fanns upprättade från hembiträdenas sida och man lyckades uppenbarligen komma överens med husmödrar vid vissa tillfällen. I Uppsala Hembiträdesförenings årsberättelse från 1943 skriver man "Men förhoppningen att förmå Husmodersföreningen att ta initiativ till en arbetsgivarorganisation strandade också denna gång. Husmödrarna ha tydligen ännu inte fått klart för sig att det skulle vara fördelaktigt inte bara för hembiträdena utan också för dem och hemmen om det kunde komma till

stånd enhetliga avtal mellan husmödrar och hembiträden.” Likväl kunde inget formellt avtal klubbas igenom. Hembiträdena uppmanades i stället, från hembiträdesföreningen, att själva sluta egna avtal med respektive arbetsgivare. Utifrån Carin Netterdags intervju framgår dock att detta var att äventyra sin anställning – då det alltid fanns andra flickor, utan krav på särskilda arbetsvillkor, att anställa i stället.

En kamp för bättre villkor

Hembiträdesföreningarna hade alltså en hel rad frågor att hantera. Centralt var givetvis de tuffa arbetsvillkor som gällde för hembiträdena, något som frekvent diskuterades i exempelvis Uppsala Hembiträdesförenings studiecirkel. Ett annat exempel på kampen för bättre arbetsvillkor är när föreningen gick under parollen ”Ordnade arbetsförhållanden för Hembiträdena” första maj 1939. Hembiträdesföreningarnas arbete hade flera ingångar – ett fokus riktades in på att uppmana hembiträdena att kräva bättre förhållanden av sina arbetsgivare och sluta egna avtal. Vidare lades mycket energi, särskilt från Stockholms hembiträdesförenings håll, på att verka för statsmakternas ingripande. Som tidigare nämnt stod det husliga arbetet utanför lagen om åtta timmars arbetsdag och det dröjde till 1944 innan en lag som reglerade hembiträdenas arbete klubbades igenom. En annan ingång var som sagt att försöka uppmuntra husmödrarna till att bilda en arbetsgivarorganisation, så att man därigenom kunde sluta mer allomfattande avtal.

Yrkesutbildning

I kombination med att försöka arbeta för bättre villkor arbetade hembiträdesföreningarna också för att höja hembiträdesyrkets anseende. Tidigare i artikeln presenterades argument som användes mot hembiträden – särskilt rörande huruvida det arbete de utförde var något yrke. Hanna Grönwall beskriver att hembiträdesyrket inte sågs som just ett yrke då det inte krävde någon särskild utbildning, heller inte några förkunskaper. Något hembiträdesföreningarna ägnade sig åt var därför att verka för ett upprättande av en yrkesutbildning. Det tidigare nämnda studiebrevet ”Hembiträdesfrågan” handlar om en sådan yrkesutbildning. ”Kravet på en särskild hembiträdesutbildning, för beredande av yrkeskompetens åt

hembiträdeskåren, har rests med allt större styrka under de senaste åren och ett ordnande av denna fråga bör snarast möjligt ske”, skriver man.

Externa samarbeten och arbetaridentiteten

Ett annat tillvägagångssätt både för att förbättra sin fackliga verksamhet och försöka höja yrkets anseende var att samarbeta med andra fackliga organisationer. I Uppsala förekom samarbete med den lokala avdelningen av Facklig Centralorganisation (FCO). Därigenom kunde kontakt med andra fackföreningar i omgivningen upprättas. Hembiträdesföreningarna saknade dock samma fackliga förankring som andra föreningar hade – då man inte var del av något LO-förbund. Ett omfattande arbete, återigen särskilt från Stockholms Hembiträdesförening, lades på att försöka upprätta ett förbund. I några år existerade en centralkommitté, men längre än så kom man inte. Förutom att bidra med ekonomiska förutsättningar och samarbetsmöjligheter hade ett förbund troligtvis också bidragit till att höja yrkets anseende. Definitionen av en arbetare har genom 1900-talets historia varit tätt knuten till de yrken som var anslutna till LO-förbund, till exempel i SCB:s indelning av socioekonomiska grupper SEI. Hembiträdena föll lätt mellan stolarna i denna sorts definition – och blev på så sätt lätt blott ’tjänstefolk’. I det material som finns bevarat från hembiträdesföreningarna, där jag utgår ifrån Uppsala Hembiträdesförenings arkiv, framgår en ambition att befästa sin roll som arbetare. I pamfletter, årsberättelser och diverse tryck används ett språkbruk som ofta associeras med arbetarrörelsen. På ett flygblad från 1939 står det med stor text ”Kamrater!” högst upp. Längre ned ”Hembiträden!” och senare även ”Kom ihåg att eniga förmå vi allt; söndrade och likgiltiga – intet.”, en mening som med variation återkommer genom den fackliga rörelsen. I årsberättelsen från 1937 avslutar man med ”Medlemmar! Slå vakt om fackföreningen”. I antologin *Agitatorerna* (1996) konstaterar Marie Hedström och Olle Josephson i artikeln ”Agitationsbroschyerna 1881–1909” att det inom arbetarrörelsen inte var ovanligt att inleda med vokativfraser, som ”kamrater!”. Återkommande var också användning av frågor, uppmaningar och utrop. Hembiträdenas språkbruk kan här uppfattas som ett försök att

Uppsala Hembiträdesförenings fana. För att finansiera fanan hölls auktion med medlemmarnas skänkta varor. Detta räckte dock inte till för att beställa en färdig fana, utan föreningen broderade själva motivet. Den första maj 1943 kunde man stolt visa upp fanan i demonstrationståget.

skapa associationer till denna övriga fackliga rörelse, och i nästa led också befästa sig som arbetare.

Medlemsfrågan

I starten och slutet av hembiträdeskårens fackliga engagemang återfinns alltid medlemsfrågan. Uppsala Hembiträdesförening blev inte särskilt långlivad, inte heller Enköpings. Här finner vi alltså ytterligare en av föreningarnas främsta arbetsuppgifter: medlemsvärning. Detta uppdrag är givetvis inte unikt för hembiträdesföreningarna. Understrykas bör dock, som tidigare nämnts, hembiträdenas särskilda förutsättningar och svårigheter till fackligt engagemang. Även om en del medlemmar anslöt sig under de år föreningen i Uppsala existerade, föll nästan lika många bort varje år. Frågans angelägenhet återkommer, inte minst i årsberättelsen från 1937. "Till sist i denna årsberättelse vill jag framhålla vikten av att medlemmarna genom personlig propaganda bland vänner och yrkeskolleger sprider kännedom om

föreningens existens och betydelse för den yrkeskår som är sämst organiserad men av största betydelse för samhället och de svenska husmödrarna."

Avslutning

Hembiträdesrörelsen, däribland Uppsala Hembiträdesförening, präglades under sin historia av en bred front av svårigheter. Hembiträdesarbetets hårda förutsättningar och dåliga anseende kännetecknar även föreningarnas historia – som präglas av ett bristande engagemang, en bräcklig relation till arbetsgivarna och hinder att ta plats i den övriga fackföreningsrörelsen. Trots alla bekymmer skänker hembiträdesföreningens arkiv ljusglimtar, genom att ännu en gång visa på enskilda individers eviga försök att genom föreningsverksamhet göra sin omvärld lite mer draglig.

Byggnadsföreningar och Kulla baptistförsamlings kapell

Föreningarnas lokaler utgjorde hjärtat för verksamheten och föreningar lade stora ansträngningar och resurser på att få dem till stånd. Artikeln följer byggandet av en av de tidigaste kapellen i Uppsala län, Salemkapellet i Kulla församling och byggnadsförening Sällskapet Frihetens vänner som ansvarade för bygget.

Folkrörelsernas lokaler

För borgerskapets och ståndspersonernas organisering och sällskapsliv gick det ofta för sig att samlas i en ståndsmässig privatbostad. Ett välkänt exempel är Malla Silfverstolpes salong i hennes hus vid Stora torget i Uppsala under 1820-talet och framåt, som blev en samlingspunkt för Uppsalas bildningselit. För folkrörelserna när de började formas från andra halvan av 1800-talet, uppstod däremot tidigt ett behov av egna samlingslokaler för föreningarnas verksamhet.

Den tidiga frikyrkorörelsen samlades till bönemöten i hemmen, så kallade konventiklar (liten sammankomst). Det var mot dessa sammankomster som det s.k. konventikelplakatet 1726 inskred med förbud. Konventikelplakatet upphävdes 1858 och när baptistförsamlingar och andra frikyrkor senare växte, blev stugorna för trånga och behovet av egna kapell påtagligt.

Medan frikyrkorna byggde kapell, anlade nykterhetsrörelsen loger för sina aktiviteter och arbetarrörelsen byggde Folkets hus och park. Skytteföreningar snickrade ihop paviljonger och anlade skjutbanor för sina aktiviteter. För den tidiga arbetarrörelsen bidrog säkerligen erfarenheten av hur hemlösheten kunde utnyttjas av politiska motståndare för att förhindra möten. August Palms egen berättelse om den första agitationsturnén 1881–1882 uppehåller sig vid sådana svårigheter, bland annat då den ansvarige för uthyrningen av Hantverkarföreningen i Uppsala rev kontraktet

framför ögonen på mästern Palm. Palm kan dock, menar historikern Rolf Karlbom (2008), ha överdrivit dramatiken i det fallet.

Att bygga en egen lokal hörde till en förenings största utmaningar, ekonomiskt och i arbetsinsats. Folkrörelsernas lokaler har idag fortfarande en framträdande plats i stad och på landsbygden. I många fall har rörelsernas verksamhet i dem nu avvecklats. Husen används av andra ägare än föreningarna och för delvis andra ändamål – rentav som ståndsmässiga privatbostäder. Skälen bakom att föreningar i så hög grad har avyttrat sina fastigheter vore värt en studie i sig.

Här ska dock blicken istället riktas mot hur det gick till när lokalerna en gång byggdes, med hjälp av ett av de tidigaste exemplen: baptisternas salemkapell i Kulla. Källmaterial finns bevarat från baptistförsamlingens byggnadsförening, som bildades för att upprätta och förvalta kapellet. Det är protokoll, kassaböcker och domstolshandlingar från när lagfart skulle vinnas.

Sällskapet Frihetens vänner i Kulla

Kulla baptistförsamling grundades 1859, bara året efter upphävandet av konventikelplakatet. Soldaten Erik Hall, församlingens föreståndare 1859–1894, och hans hustru Anna-Sofia var de första döpta: den 24 april 1859 enligt matrikeln. Under året anslöt Lisa Stina Sandström och Anna Boustedt och det följande året ytterligare 7–8 stycken. Den lilla församlingen samlades under de första 20 åren i de olika hemmen, huvudsakligen i "Lindqvists sal" i Gryta (skräddaren Alfred Lindqvist i Gryta var församlingens femte medlem, döpt i maj 1860), men också i soldattorpet Rundgrind vid Eneby, i Bälsunda (Anna Boustedts hemort), i Nyby, där Erik och Anna-Sofia Hall bodde, och i Biskopskulla. I Biskopskulla grundades sedan en egen församling 1874.

På 1880-talet bestod Kulla baptistförsamling av omkring 90 personer, fler än vad som kunde rymmas i hemmen. Men då hade församlingen också sett till att ett kapell byggts för böne-möten.

Den 15 januari 1877 bildades Sällskapet Frihetens vänner med föreståndaren Erik Hall, J. A. Lindqvist, G. A. Salström och J. F. Johansson i styrelsen. Sällskapet var en byggnadsförening, trots att dess namn och stadgarnas syftes-paragraf ”att i sin mån verka för lagbunden frihet och inbördes vänskap” förefaller att sträva mot något mer idealistisk och mindre handfast. Namnet påminner om den kamp mot religionsförtryck och den påtvingade enheten i religionen som den frikyrkliga rörelsen väl mindes och 1877 ännu inte lämnat bakom sig. Det påminner också om frikyrklighetens kommande betydelse för den frisinnade liberalism som blev en del av rösträttsrörelsen och de liberala partikonstellationerna i början på 1900-talet.

I stadgarna anges att sällskapet ska sammanträda varje måndag efter första söndagen i månaden. Det verkar man också ha gjort, så långt det går att följa i protokolls-boken (fram till 1894). Vid flera av dessa möten anger protokollet att inga beslut fattats och då protokollfördes endast de inledningsvis lästa bibelverserna och att bön hållits. Kanske avhandlades ändå en del byggnadsfrågor utan protokollförda beslut.

Baptistsamfundets allmänna sammanträden hölls samma dag och vid flera tillfällen tog samfundet beslut i samma ärenden som byggnadsföreningen. Till och med samma bibeltext inledde mötena, vilka för övrigt påfallande ofta var hämtade från Petri och Pauli brev. Vad som var församlingens frågor och vad som lämnats till sällskapet är således inte tydligt.

Trots det talar ändå sällskapets exklusivitet för att sällskapet Frihetens vänner hade en egen funktion. Endast en del av församlingsmedlemmarna ingick i sällskapet och sällskapet valde självt in sina medlemmar. Sannolikt sammanträdde sällskapet direkt efter det allmänna sammanträdet, där frågorna i en del fall bereddes eller rentav i praktiken avgjordes. Ett starkt belägg på egen mötesverksamhet återfinns också i sällskapets kassabok. Sällskapets första

inköp den 25 januari 1877, 10 dagar efter bildandet, var kaffe för 90 öre, socker för 1 krona och skorpor för 1 krona och 75 öre. Sällskapet förberedde sig uppenbart för sina sittningar, inte bara med andlig spis utan även med lekamlig. Utan kaffetår, ingen folkrörelse!

Sällskapet gjorde tjänst som byggnadsförening fram till och med 1952, då Kulla baptistförsamling enligt protokoll 2 november utsåg nämndemannen Anton Larsson att tillsammans med sällskapets ordförande, utreda en överlåtelse av kapellet till församlingen.

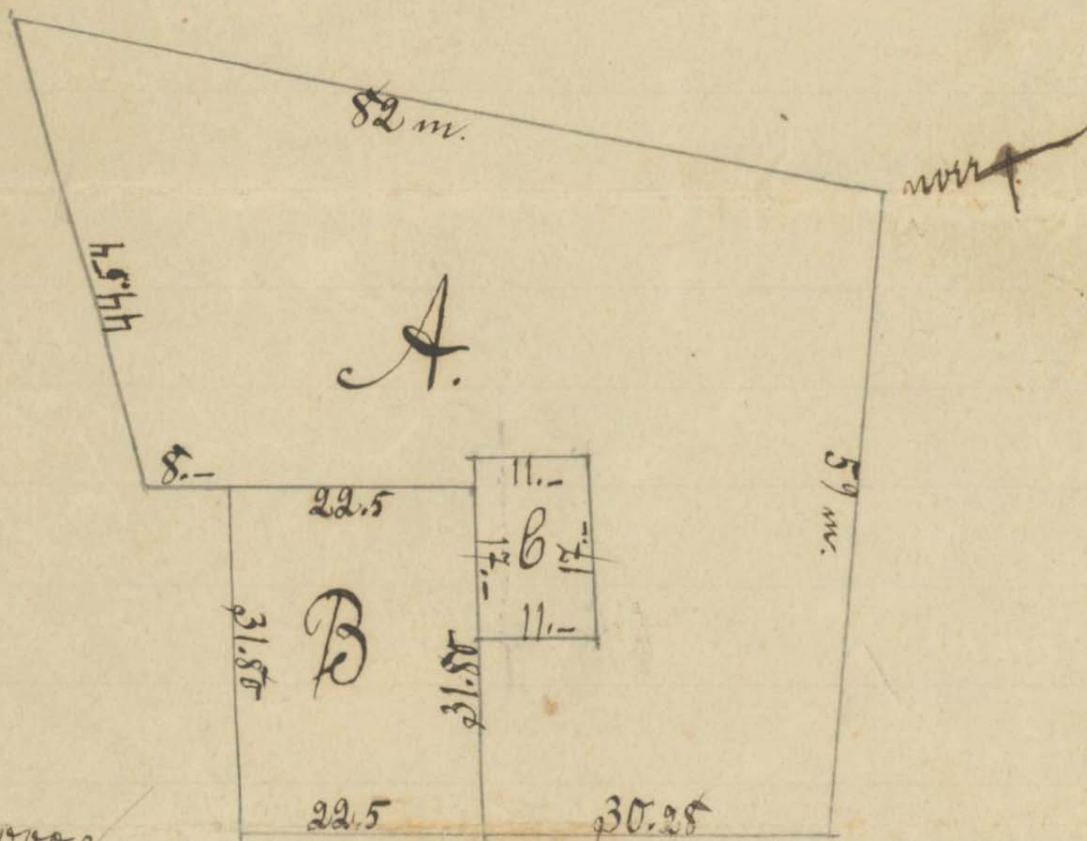
Sällskapets styrelse utgjordes 1877–1894 av enbart män och man skulle kunna tro att en byggnadsförening överlag var ett sällskap av snickrande karlar. Men flera kvinnor ingick utanför styrelsen, åtminstone från och med 1886 då skaran utvidgades och först Augusta Lindholm antogs som ledamot i februari, följd under april av Carl och Charlotta Andersson i Gryta, A. V. Säfvelin, Bohundra, Sofia Hall i Nyby, Johanna Larsson i Eneby, Johanna Gustafsson i Skällby och Ulrika Svensson i Örtomt (för männens del angavs i regel endast initialbokstaven i förnamnet). Månaden därpå invaldes också kapellets hyresgäst Gustava Ålander tillsammans med Amanda Andersson och Anna Andersson i Gryta. Gustava Ålander var aktiv på mötena. Hon hade som boende i kapellet en hel del observationer av vad som skulle kunna förbättras.

Flera i sällskapet var drivande i det praktiska arbetet med att beställa och inhämta byggmaterial och att arbeta praktiskt med byggandet av kapellet. Den som utmärkte sig mest var A. G. Andersson i Gryta. Redan vid sällskapets andra möte 3 september 1877 deltog han som undertecknare av protokollet och på årsmötet 7 januari 1878 valdes han till sekreterare. Han skulle 1894 ta över som föreståndare efter församlingens mångåriga första föreståndare Erik Hall. Det var också A. G. Anderssons donation av tomtmark som gjorde det möjligt att börja planera för ett kapell.

Donatorerna i Gryta

Den 13 februari 1877, knappt en månad efter bildandet, tog Sällskapet Frihetens vänner emot Gryta N:o 1¹⁰, en 7500 kvadratfot

Plan A. över Lagenhetägare
 Anderssons Lagenhetsområde i Gryta N:o 10 socken
 dagunda härad av Uppsala län. B. Salemkapellet på
 samma plats. C. det avskilda område som Andersson
 skänker Baptiststämmandet som gåva, för nyförande av: V. C.
 Vedlider och Stall. Men undantages fri väg till ~~sin~~ sin Lagen-
 het över det avskilda området.

Skala: 1000%

Planskiss över Gryta N:o 1⁸ Salemkapellet på Gryta N:o 1¹⁰ och den del som Anders Andersson testamenterat för kapellets stall och vedlider. Rättelsen i texten, 'min' har överstrukits och ersatts med 'sin', avslöjar att Anders Andersson själv skrivit och skissat planen, troligen i samband med att testamentet upprättats i januari 1920.

stor skogstomt (ca 700 kvadratmeter) som avstyckades från fjärdedelsmantalet Gryta 1⁸. Donatorerna var A. G. Andersson med hustru Maria Elisabet och Anders Andersson med hustru Maria Christina.¹ Till tomten hörde också en körväg över donatorernas övriga ägor. Tomten överlämnades med förbehållet att sällskapet förband sig att betala ett arrende på 6 kronor årligen till givarna. Inledningsvis innehöll överlåtelsen förbehållet att tomten skulle återgå till tidigare ägare om Sällskapet Frihetens vänner upplöstes eller på annat sätt skildes från tomten. Detta ändrades i en överenskommelse 25 september 1878 då Frihetens vänner tillförsäkrades evärdlig besittning.

För baptistförsamlingar på landsbygden var sannolikt fastighetsförvärv ofta beroende av jordägande församlingsmedlemmars engagemang och givmildhet. Sannolikt bidrog det också till tomtägarnas inflytande i församlingen, som för donatorn och den blivande församlingsföreståndaren A. G. Andersson i Gryta.

Donationen 1877 följdes också 1929 av ytterligare en testamentarisk överlåtelse av en tomtedel från Anders Andersson (1835–1925). Kulla Baptistförsamling / Sällskapet Frihetens vänner vann då lagfart på en tomtedel om 1 ar och 87 kvadratmeter, d.v.s. 187 kvadratmeter, i anslutning till den tidigare tomten med Salemkapellet. På en kartsnitt visas hela lägenheten Gryta 1⁸, en 31,8 · 22,5 m stor yta för Salemkapellet samt den nya 11 · 17 m stora avsöndrade lägenheten, som enligt skissen var avsedd för vedlider och stall. Ännu vid sent 1920-tal var det alltså naturligt att planera för kyrkbesök med hästskjuts, trots modernare fordon som cyklar och eventuellt någon automobil.

Ett omstritt tomtförvärv

Sällskapet Frihetens vänner vann första lagfarten den 25 september 1878, samma dag som tillägget till gåvobrevet gjordes. Det följde på två tidigare avslag 30 april 1877 och 24 april 1878. Lagunda häradsrätt underkände överlåtelsen, då sällskapet enligt häradsrätten,

”icke, såvidt visadt vore, utgjorde sådan personlighet att de förbindelser sällskapet sig iklädde, lagligen kunde emot Sällskapet göras gällande, samt lagfart å fast egendom, som af Sällskapet förvärfvades, förty icke finge beviljas”. Med andra ord uppvisade Sällskapet Frihetens vänner inte tillräcklig stadga som juridisk person för att kunna uppträda som fastighetsägare. Svea hovrätt var emellertid av en helt annan mening:

Och som häradsrätten i detta mål saknat anledning att ingå i bedömande af frågan, huruvida sällskapet Frihetens vänner utgör sådan personlighet, att de förbindelser, Sällskapet sig ikläder, lagligen kunna emot Sällskapet göras gällande; alltså varder, med undanröjdande af Härads Rättens öfverklagade utslag, målet visadt åter till Härads Rätten, som har att, uppå anmälan, detsamma ånyo företaga och dermed lagligen förfara.

Det var, menade hovrätten, häradsrätten som saknade grund att göra bedömanden om sällskapets juridiska status. Därför undanröjdes häradsrättens avslag och ärendet återvisades till häradsrätten att bevilja lagfart på tomten Gryta 1¹⁰.

Förkämpan från Uppsala

Den 6 maj 1878, efter häradsrättens andra avslag några veckor tidigare, hade sällskapet beslutat att rådfråga ”häradsövding Hensch” i Uppsala om hur de borde gå vidare. De bör ha menat Lars Wilhelm Henschen (1805–1885), en framträdande rådmän i Uppsala magistrat som varit en livlig förkämpe för frireligiösa predikanter i juridiska processer under konventikelplakatets tidevarv. Bland annat hade Henschen bistått förkunnaren Erik Jansson och flera av hans anhängare, erik-jansarna, på 1840-talet. Det framgår inte vilken hjälp Henschen bistod med, men man anar hans inlagor bakom hovrättens, för Lagunda häradsrätts del, tämligen ampra utslag.

Hovrättens utslag ger heller inte närmare besked om hur häradsrätten resonerat. Kanske hyste nämndemännen ren motvilja mot vad som uppfattades som religiösa svärmare. Kulla socken var inte avlägset från de trakter i Torstuna och Österunda som utgjort centrum

¹ Anders Andersson *1835-09-28 i Torstuna, † 1925-01-13 i Fridhem g.m. Maria Christina Andersson †1885-10-10. Kulla Död- och begravningslängd.

för erik-jansarna, vilka på 1840-talet betraktats som ett samhällsomstörtande orosmoment. Många från denna trakt utvandrade 1846 med Erik Jansson till USA, där de grundade Bishop Hill (efter Biskopskulla) i Illinois.

Eller så var lagtolkningarna om associationsrätts äganderätt fortfarande osäkra. Sedan 1840-talet var det juridiska ramverket för associationsrätt och äganderätt föremål

för nyordning som, svepande uttryckt, gick från en feodal och korporatistisk ordning till en liberal och kapitalistisk. Skråväsendets avskaffande 1846 och aktiebolagslagens tillkomst 1847–1848 var två viktiga förändringar. Till det skulle rättigheter under följande decennier definieras för Kooperationer, ekonomiska och ideella föreningar, frireligiösa samfund, ägande UPA (utan personligt ansvar), delat ägande i allmänningar och andra samfälligheter. På fastighetsrättens område pågick fortfarande under 1800-talet en utveckling från andelsägande i bygemenskaper till enskilt utskiftat ägande, särskilt efter tillkomsten av laga skifte 1827. Först 1881 släpptes restriktioner på hemmansklyvning, ägostyckning och jordavsöndring. Kanske ställdes Lagunda häradersrätt inför genuina lagtolkningsproblem när den skulle bedöma om en ny associationsform kunde stå som fastighetsägare.

Författaren får här tills vidare lämna frågan öppen. Frihetens vänner drog inte ut på verkställandet av kapellbygget i väntan på att rättvisans kvarnar malt färdigt, så det är hög tid att följa deras kapellbyggande i spåren.

Grunden läggs

Sällskapet Frihetens vänners protokoll ger tillsammans med sällskapets kassabok god inblick i hur arbetet framskred. Det skulle ta ungefär fyra år innan kapellet var så pass färdigbyggt att det kunde invigas och användas vintern 1881. Periodvis var aktiviteten hög, men det följdes av perioder då arbetet låg nere. Under tidig vår och på hösten verkar aktiviteten

varit högre, vilket troligen dels berodde på väder, dels på när jordbruket krävde det mesta av arbetskraften. Sedan påverkades byggandet av pengar. Material behövde köpas in och för en del arbeten krävdes också inhyrda hantverkare.

Redan den 10 februari 1877, tre dagar innan gåvobrevet ens undertecknats, betalade sällskapet 334 kronor och 75 öre för inköp av 80 stycken timmer, vilket sågades till i april

samma år. Den 8 oktober beslöt styrelsen att påbörja grunden. Den hade då fått besked om det första avslaget på lagfarten, men sällskapet var en oförfärad liten hop och skred till handling. Det kanske spelade mindre roll om bönehuset behövde byggas på sällskapets sekreterares, A. G. Anderssons ägor.

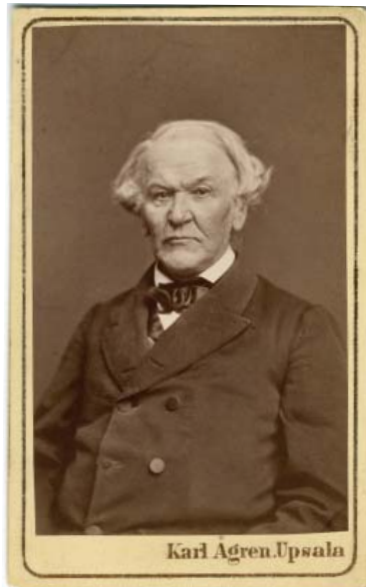
En stenhuggare Karlsson anlätades och ytterligare en hel del kaffe köptes inför grundläggningen – ett gott tecken på ett planerat alkoholfritt lagarbete. Innan året var till ända hade Erik Hall och A. G. Andersson åtagit sig att snickra 15 fönsterluster samt dörrluster (en luster, eller båge, är ramen

för glastrutorna, monterade på gångjärn så att fönstret eller dörren kan öppnas och stängas). Sällskapet beslöt också om ett dike på tomtens sydvästsida.

Protokollen 1878 berättade inte så mycket om arbetets fortskridande, utan redogjorde endast för att ett inledande bibelord lästs och att bön hållits. Sannolikt följde man ändå upp arbetets gång, ett arbete som blir synligt i kassabokens noteringar om inköp under året. Styrelsen var i hög grad inbegripna i det praktiska bygget.

Bland murstock och skorsten

1879 var ett aktivt år, då kapellet den 6 januari 1879 beslöt om köp av sågtimmer på Håbo allmänning, ett uppdrag som gick till A. G. Andersson. Det är knappast en slump att beställningen av timmer, liksom två år tidigare skedde under vintern. Det var av tradition årstiden för arbete i skogen då transporten också underlättades av att slädar kunde användas på snön.

Lars Wilhelm Henschen 1871 (1805–1885), Karl Ågrens ateljé, Uppsala. Uppsala Universitetsbiblioteks samling.

Häradsallmanningen var sedan gammalt en gemensam nyttighet. Sedan 1600-talet hade kronan anspråk på allmanningarna, men under 1800-talet fastslogs att det var häradet som ägde dem. 1866 förbjöds utskiftning av allmanningarna, vilka sades ägas av häradets innevånare, de som bruka och bo, efter mantal. De föregick genom sin konstruktion i mycket andelsföreningen eller ekonomiska föreningar, samtidigt som fördelningen efter mantal som andel i ägandet har likheter med de nybildade kommunerna där röster viktades efter inkomst och förmögenhet. Håbo häradsallmanning var alltså Håboböndernas företag, som kunde göra en viss förtjänst på avsalu till Kulla baptistförsamling, som låg i Lagunda härad.

Utöver sågtimret, vars tänkta användning inte beskrivs i protokollet, beslöts samma dag om inköp av 2000 murtegel från Sandvik, det vill säga det lilla Sandvikens tegelbruk på Enhörnahalvön nära Södertälje vid Mälaren. Sällskapet skulle mura upp en murstock för skorsten. I april beslöts sedan att en ugnslucka, spjäll samt båljärn (syftande på bärande bjälke i järn för uppmurad skorsten) skulle inhandlas. Vid något tillfälle inköptes också en kamin, men enligt protokollet året därpå var kaminen inte till belåtenhet och A. G. Sahlström fick uppdraget att resa till Stockholm för att byta ut den.

I oktober 1879 hade tiden kommit till att rappa kapellets innerväggar, då det beslöts att 9 fot kalk skulle inhandlas, tillsammans med fyra tolfte bräder till panel i köket och lilla salen. Att köpa kalk efter längdmått verkar nu något märkligt, men troligen avsågs kubikfot. 9 kubikfot motsvarar omkring 250 liter puts.

En hyresgäst i bönehuset

Turen kom till utsidan av kapellet våren 1880. Ytterväggarna målades med rödfärg och taket som tidigare täckts med 18000 takspån, ströks med ett fat takolja. Fönster, dörrar och kaminrör skulle målas och det var A. G. Anderssons uppdrag att måla fönstren. För det fick han betalt 2,50 kronor per luft. Den 6 september 1880 beslöts att kammaren i kapellet skulle göras i ordning och uthyras till Gustava Ålander för 15 kronor per år. Uthyrning förnyades sedan årligen perioden oktober–september. Hösten 1880

var alltså kapellet färdigt nog att kunna vara beboeligt.

Jag har inte kunnat fastställa om Gustava Ålander hade någon särskild befattning i kapellet, men det håller jag för troligt. Troligen höll hon ordning på kapellet, som en kyrkvaktmästare eller värdinna. Gustava Ålanders synpunkter hade i alla fall tyngd i sällskapets förvaltningsmöten, efter hon invaldes 1886. Ett årtionde senare skulle hon emellertid uteslutas ur församlingen, enligt matrikeln. Orsaken till uteslutningen angavs inte, men matrikeln vittnar också om att uteslutning inte var helt ovanligt. Församlingen ställde höga krav på renlevnad.

Invigningsfest och efterarbete

Vintern 1881 var kapellet såpass färdigt att sällskapet beslöt att hålla en fest den 25

1880	Transport	237.84
Oktober 12	Kammaren	13.75
"	Vall för plåtrör	5.00
"	27 500 Polsk Spik	.50
"	Sevensu	1.00
"	21 Fönsterluftmätare	92.50
"	2. Vindfönster! Blind	3.50
"	Målaren för takolja	
"	ring Polsk. huffv. spening	
"	m m	17.50
"	A. Gebroderkon. 14 1/2 dag	26.25
"	C. Parthoraismanförsta	
"	Målade	3.00
"	Sågar Lön till Hule	17.24
"	Sevensu annat	.. 75
"	Taket Skent i Kammaren	
	Färdkost till lilla salen	6.00
	m m. - Transport	34.82

Ur Sällskapet Frihetens vänners kassabok, hösten 1880, bl.a. inköp av vall för plåtrör, polsk spik och fönsterluffer, ersättning till målare samt en sågarlön. Kassaboken visar att sällskapet var sysselsatt med att färdigställa kapellets fönster.

mars, dit så många som möjligt av dem som hjälpt till med kapellbygget skulle bjudas in. A. C. Dahlström, E. Hall, C. Larsson och K. Andersson utgjorde festkommitté. Vi det laget hade sannolikt kapellet kunnat utnyttjas för bönemöten sedan en tid. Frihetens vänner fick därefter rollen att förvalta byggnaden.

En del byggnadsarbete fortsatte dock efter festen. I maj beslöts att hemföra två lass sågspån till fyllning på panelen och en vedbod invid kapellet skulle byggas. Därefter inträdde några år av stiltje vad man kan utläsa ur protokollet. Utöver att Gustava Ålanders kammare 1885 reparerades med spännpapp och tapeter på väggarna skvallrar inte protokoll eller kassabok om någon byggenskap.

1886 vaknade sällskapet till liv igen, då det som vi sett förstärktes med inval av flera personer. Redan den 8 februari, innan invalen skedde, beslöts att rummen på övervåningen skulle förfärdigas och fem församlingsbor utlovade sammantaget 12 bräder för ändamålet. En dörrluft skulle göras till rummen och panel och fotlister läggas in i rummen. En sak var som förut. Den som åtog sig arbetet med panelen för 5 kronor i ersättning var, som vanligt, A. G. Andersson. Han åtog sig vidare att göra en ny trappa vid lilla ingången till kapellet, något som Gustava Ålander föreslagit, och att tillsammans med E. Hall lägga tak på ett lider i anslutning till kapellet under hösten 1886.

Sällskapet Frihetens vänner fortsatte sin förvaltning av kapellet till dess att församlingen tog över 1952. Vi lämnar dock här bevakningen av den praktiska byggverksamheten vid 1880-talets mitt, då kapellet i stort sett stod klart, för att istället se närmare på hur allt detta byggande finansierades.

Donationen

Församlingsmedlemmarnas frivilliga bidrag hade mycket stor betydelse för kapellens ekonomi. Främst bland gåvor var förstås familjerna Anderssons i Gryta överlåtelse av tomtmarken 1877. Som nämnts var den till en början inte en fullständig överlåtelse. Det arrende på 6 kronor årligen som Anderssonerna förbehöll sig, var visserligen lågt men antyder att tomten utarrenderades istället för att överlätas. Gåvobrevet uttrycker det så att sällskapet Frihetens vänner ”sådan

den [tomten] för närvarande befinnes och densamma derefter evärdeligen oqvaldt brukas, egas och besitter såsom all annan välfången egendom, emot skuldighet att till oss eller våra rättsinnehavare årligen utbetala kontant sex / 6 / kronor. Huarjemte det åligger meranämnde sällskap, att i händelse den sålunda gifna jorden skulle på ett eller annat sätt detsamma frånhändas, eller sällskapet upplösas, jorden till dåvarande egaren af hemmanet utan någon slags ersättning återlämnas.”

Det senare förbehållet återkallades alltså den 25 september 1878, dagen innan Lagunda häradsrätt utfärdade lagfart på tomten. Det var sannolikt en förutsättning för att vinna lagfart. Med ett sådant krav på att överlåtelsen skulle kunna återkrävas, kunde annars inte sällskapet sägas äga lägenheten fullt ut. Den skulle t.ex. knappast kunna utnyttjas för in-teckningar vid hypotekslån, om familjerna Andersson utan ersättning kunde återkräva den. Hypotekslån var visserligen ändå inget alternativ som till en början föresvävade sällskapet – vi återkommer till det.

Anders och A. G. Andersson verkade inte ha haft några invändningar om att släppa kravet på återgång. Något arrende har jag heller inte sett utbetalas till dem. Överlåtelsen var en givmild handling till församlingens fromma och det vore sannolikt svårt för Kulla baptistförsamling eller Sällskapet Frihetens vänner att göra ett tomtförvärv på en öppen marknad. Priset skulle vara högt och inte alla skulle ha förtroende för dem som köpare.

Traditionen med tionde och kollekt

Baptistförsamlingen kunde återknyta till flera seklers kyrklig tradition med bidrag från församlingsborna. Tiondet infördes i Sverige redan under 1100- och 1200-talet. Under reformationen indrogs två tredjedelar till kronan och blev ett kronotionde. Den tredjedel som kvarstod som prästlön kallades prästetiondet. Kronotiondet avskaffades först 1885–1903 och prästetiondet 1910. Tiondet var i princip en produktionsskatt på 10 % och en tvingande pålaga. Senare skulle en del frikyrkoförsamlingar också tillämpa tionde från sina församlingsbor. Även om det kunde uppfattas som nog så tvingande så var det utan yttre lagtvång.

Andra församlingsmedlemmars bidrag hade varierande grader av tvång och frivillighet.

Gåfvobref

Undertecknade, uppläta härmed, och för äran Sällskapet "Frihetens Vänner" i justerem fem hundra (7500) quadrat fot jord, jemte till den samman behöflig körväg, belägen i Skogsmarken af det ofr tillhöriga, dels äfva, dels förärfva Skogs mantal krono skatte No 1. Gnyta i Kulla i Lagunda härad af Uppsala län, hvilken jord får af bemälda Sällskap tillträs den 1 Maj detta år såsom den för närvarande befinnes och den samman derefter evärdeligen ogvaldt brukas, egas och beittas såsom all annan välfärgen egendom, emot skyldighet att till ofr eller våra rättsinnehafvare ärligen utbetala kontant Sex (6) kronor. Hvarjemte det äligger meromnämnda Sällskap, att i händelse den sålunda gifna jorden skulle på ett eller annat sätt det samman fränhändas, eller Sällskapet upplösas, jorden till dåvarande egaren af hemmanet utan någon slags ersättning återlemna. Förbindande vi ofr till Hemmet efter lag.

Gnyta i Kulla locken den 13 februari 1877

A. Andersson +

A. G. Andersson.

Maria Christina Andersson,
född Jansson

Maria M. Elisabeth, ^{Bornäs} Andersson
Frödel. Pheasson

Namnens och Bomärkets egenhändiga underskrift intygas af ofr på en gång närvarande vittnen

H. P. Andrie J. A. Lordin.

Jemte det vi i Sällskapet "Frihetens Vänner" vägnar tacksammt mot-taga ofranstående Gåfvobref förbinda vi ofr, äfven å samman.

Sockenbor kunde på sockenstämmor överenskomma om sammanskott och ända fram till 1800-talets början fanns ingen lagstadgad skyldighet att rätta sig efter en majoritetsröst. Enhällighet eftersträvades därför. Sådana sammanskott var ingen ovanlig finansiering om en kyrka skulle repareras eller en kyrkoorgel byggas. Det kunde också finansiera helt andra ändamål som socknens fattigvård. Det var i en mening en föregångare till en kommunal beskattning. För den sekulära kommunen som infördes 1862 avlöstes den av en kommunalskatt graderad efter storleken på inkomst och förmögenhet – s.k. fyrktal. En liknande gradering infördes för kyrkoförsamlingarna, där kyrkostämman, kyrkoråd och skolråd fick rätten att besluta om avgifter.

Kollekt och stamböcker var ytterligare en intäktsform, med ett större mått av individuell frihet, men med friheten följde risken att vinna ett rykte som snåljåp. Församlingsborna förväntades bidra, men det är också ofta tydligt när man betraktar kollektens skiftande utfall olika söndagar att vissa ändamål väckte större givmildhet än andra. Ibland var det stiftet som bestämde ändamålet med en kollekt.

Kollekt samlades oftast in med kollektbåv vid kyrkbänkarna. Det krävdes en del skinn på näsan eller dövhet inför omgivningens omdömen att låta båven passera utan något bidrag, men bidragets storlek kunde alltid anpassas. Stamböcker hade en liknande funktion, men i det fallet gick istället någon kyrkofunktionär runt i socknen och förde in gåvor eller löften om gåvor i en bok.

Medlemsbidragen till Frihetens vänner

Insamlingar bland församlingsmedlemmarna var en viktig finansieringsstrategi också för Kulla baptistförsamling när kapellet skulle byggas. Sällskapet Frihetens vänner kassabok 1893–1914 inleds med en innefattad stambok från 1876, där tio församlingsmedlemmar har intecknat sig för gåva till kapellbygget i skiftande valörer, från

C. E. Andersson i Gryta för 5 kronor till Augusta Lindholm i Gryta för 100 kronor. Fyra av de tio i stamboken var just från Gryta. De två andra från Gryta var tomtmarkens avyttrare Anders Andersson och A. G. Andersson, som tecknade sig för 25 respektive 50 kronor. En kompletterande notering visar att A. G.

Andersson enbart förmådde uppfylla sin inteckning till hälften.

Tillsammans utlovade de tio 365 kronor, varav 287,95 kronor så småningom insamlades. Ingen undvek betalning men tre stycken förmådde inte betala in hela summan de utlovat. Det tog också sin tid. Fyra stycken levererade 1876, samtidigt som ytterligare tre personer skänkte en krona vardera.

Den inledande stamboken övergår sedan att bli en kassabok 1876–1891, inledningsvis förd med balansräkning för två år i taget, 1876–1877 och 1878–1879. 1878–1879 var två byggnadsår då sällskapet samlade in sammantaget 1509,31 kronor i intäkter, men församlingsmedlemmarnas bidrag till intäkterna var blygsamt. En insamlad kollekt 20 november gav 10,37 kronor. Året därpå kom ytterligare några inbetalningar från dem som intecknat sig. Kollekten var långtifrån tillräcklig för att bekosta kapellbygget under de mest intensiva åren.

I oktober 1878 föreslog K. A. Fröling på Frihetens vänner möte en ny insamling, då för att bestrida ett lån som tagits för kapellbygget. Var och en i församlingen borde teckna sig för en summa, såsom sin egen skuld. Våren därpå föreslogs också att medlemmarna skulle förbinda sig att lämna en viss avgift i månaden för avbetalning, något som inte verkar ha blivit verklighet, och 6 oktober beslöts om ännu en insamlingslista för att minska kapellets skuld och för inköp av bräder och kalk. Den 3 juli 1881 fick Lindqvist uppdraget att samla medel till skulden för kaminen. Stamböcker och kollekt användes alltså för räntor och låneamorteringar istället för att direkt kunna bekosta bygget.

Om dessa åtgärder 1878–1879 ställde krav på hela församlingen att hjälpa till med kapellets skuld, förekom också fortsatt enskilda, mer otvungna bidrag. G. Larsson utlovade senhösten 1880 att skänka ett lass ved till kapellet och Augusta Lindholm skänkte 1881 en stege och en brandhake.

Bidragsgivare utanför församlingen

Församlingen fick efterhand svårigheter att svara upp till Frihetens vänner ekonomiska fordringar. Ett välkommet tillskott var då bidrag från gåvogivare utanför församlingen och Kulla socken. Biskopskulla baptistförsamling, med starka band till Kulla, skänkte 20 kronor, Uppsala församling 16,96 kronor.

Även en del enskilda bidragsgivare utifrån syns, som t.ex. K. Östervall, J. A. Lefbom, M. Sager, Demoiselle Pettersson m. fl. från Stockholm, Demoiselle Andersson från Fårö och fru Lönnberg från Sigtuna. Det går inte att närmare bestämma om dessa enskilda bidragsgivare hade särskilda band till Kulla och baptistförsamlingen, eller om det rörde sig om ett allmänt stöd för baptismens sak.

Auktioner och försäljning

Det var sällare att giva om välgörenheten också tog formen av festligheter och spel. Det är en allmän lärdom föreningar dragit över åren. Soiréer och baler, lotterier och bingo är några vägar för att samla in pengar, samtidigt som deltagarna bjuds på ett socialt tillfälle, en del tävlan och spänning och kanske rentav hoppet om att vara en vinnare i spelet.

För Frihetens vänner var auktioner en viktig intäkt. Församlingsmedlemmar skänkte saker som sedan såldes på auktioner. En knapp fjärdedel av intäkterna 1876–1877 kom från en missionsauktion som anordnades 1877 och gav 102 kronor. I mars 1881 anordnades ännu en auktion. Församlingens mödraförening och jungfruförening anordnade sedan återkommande auktioner vilket skulle inbringa sammanlagt 407,65 kronor. Det förtjänar att framhållas den viktiga roll församlingens kvinnor hade för att bidra till ekonomin. Kulla församling är långtifrån ensam som exempel på hur just kvinnor som organisatörer av auktioner, lotterier etc arbetat med detta, eller genom tillverkning av varor till försäljning i hemmen och på syjuntor skapat värden som kunnat omvandlas till till exempel en församlingslokal. Auktioner var ett utmärkt sätt att byta varor mellan sig, till ett pris som tillföll kapellbygget. Och det var sannolikt också underhållande både för dem som sökte vinna en budgivning och för dem som såg på.

Det finns också en notering från 1880 att sällskapet sålde en guldring för 6,75 kronor, vilket även det från början sannolikt varit en gåva. Överskottsmateriel som inköpts för bygget kunde också säljas vidare. 1880 såldes 50 stycken murtegel samt 12 kannor asfalttjära.

Lån och återbetalningar

Alla församlingens ansträngningar och sammanskott till trots, behövde alltså Frihetens

vänner bygga på kredit. En fråga blir då vilka vägar till att ta upp lån som fanns omkring 1880 och hur kreditvärdigheten såg ut för en byggnadsförening som Sällskapet Frihetens vänner. Häradsrätten hade ju ifrågasatt sällskapet som (juridisk) personlighet och som fastighetsägare och trots hovrättens utslag är det inte säkert att långgivare betraktade det nybildade sällskapet som tillräckligt tillförlitligt. Fastighetsägare hade sedan mitten av 1600-talet haft möjlighet till hypotekslån genom inteckning av en del av fastighetens värde som säkerhet. Under 1800-talet uppstod flera lokala hypoteksföreningar som beviljade lån mot inteckning till jordbrukare. Sparbankerna var för sin del en av 1800-talets nyskapade föreningsformer som liknade en ekonomisk förening. Sparbankerna var lokalt förankrade i en stad, socken eller härad. Utan vinstintresse förvaltades de av en vald styrelse och rörelsens fram- och motgångar var tänkta att märkas av i in- och utlåningsräntan.

Det förefaller inte som om Sällskapet Frihetens vänner tog något hypotekslån under 1870- och 1880-talet, kanske beroende på att sällskapets ägande av fastigheten inte sågs som tillräckligt säkerställd för en inteckning. Det första banklånet togs i Enköpings sparbank först 1889 på 700 kronor. Då var det A. G. Andersson som skulle skriva sig för ett amorteringslån, inte sällskapet. Tidigare krediter hade tagits från enskilda församlingsmedlemmar, och då ofta från sådana som varit framträdande i församling och i sällskapet. I slutet av 1882 meddelades att ett lån från Anders Andersson om 100 kronor hade sagts upp och återbetalats; 57 kronor från insamlade medel och 50 kronor med hjälp av ett nytt lån. 1884 meddelade protokollet att en insamling av 21 kronor hade skett för att avbetala en skuld på 52 kronor. G. Larsson erbjöd då att lämna en tredjedel av beloppet, om sällskapet lyckas insamla de återstående två tredjedelarna. Vid ett tillfälle föreslog också ledamoten Fröling att församlingsmedlemmarna skulle teckna sig "såsom sin egen skuld". Det kan vara ett tecken på föreningens eller församlingens svårigheter att räknas som pålitlig gäldenär.

Ett lån kunde i alla fall sällskapet ta från en kreditinstitution, särskilt skapad för ändamålet. Den 3 februari 1879 beslöts om att uppta ett

lån på 500 kronor från baptistförsamlingarnas byggnadskassa i Stockholm. Det var en viktig kredit för att kunna påbörja kapellbygget. Villkoren för lånet finns inte bevarade, men troligen är detta lån relativt kortfristigt och ett skäl till varför församlingens medlemmar behöver bidra till återbetalningen de närmaste åren därpå.

Uthyrning

Som en av sannolikt inte särskilt många fungerande samlingslokaler i Kulla socken, kunde Sällskapet Frihetens vänner få in intäkter genom uthyrning av lokalen för evenemang. Protokoll och kassabok visar emellertid inte på att det var en ofta utnyttjad möjlighet. Jag har bara sett två exempel då Godtemplarorden Kraft och vilja beviljades att hålla möte i kapellet (fler kan ha förekommit senare) och någon avgift för besväret verkar sällskapet inte ha tagit ut." Snarare var det fråga om att medge en tjänst till en förening som låg baptistförsamlingen nära i verksamhet och beteende. Det fanns tungt vägande bibliska prejudikat mot att "göra Guds hus till en rövarkula" som bör ha begränsat tänkbara uthyrningar.

Däremot fanns inget hinder mot att ta ut hyra från Gustava Ålander som hade uthyrningsrum i kapellhuset. 1886 höjdes hennes årshyra från 15 till 20 kronor och sällskapet beslöt att beloppet skulle gå till att betala ränta på sällskapets skuld till Erik Hall. Under det intäktsfattiga 1886 var faktiskt Gustava Ålanders hyra den enda intäkten. Kanske låg möjligheten till ytterligare hyresintäkter också bakom sällskapets beslut samma år att färdigställa övriga rum på övervåningen. Några ytterligare hyresgäster är dock inte synliga i kassaboken.

Sinande intäkter efter kapellets invigning

Mellan 1876 och 1880 samlades mycket pengar in för kapellbygget. 262,12 kronor 1876 ökade till 424,54 kronor 1877, 1189,11 kronor 1878 och 1509,31 kronor år 1879. En hel del gick förstås också åt under den aktiva byggfasen och till bokföringsåret 1880 kunde 17,81 kronor i behållning överföras från föregående år. Under 1880 bidrog Mödrarföreningen med 100,50 kronor, och jungfruföreningen med 55 kronor; sannolikt intäkter från auktioner eller en liknande

tillställning, Den största enskilda gåvan stod Augusta Lindholm för, som vid två tillfällen skänkte sammanlagt 100 kronor.

Totalt nådde intäkterna 1880 inte högre än 381 kronor och det uppstod en kassabrist på 114,31 kronor. Ungefär samma summa uppnåddes 1881 (361,86 kronor) och återigen var det jungfru- och mödrarföreningarna som räddade ekonomin med bidrag på sammanlagt 208,64 kronor. Det året tas också ett lån på 60 kronor. Året därpå sjönk intäkterna till 136,99 kronor och ett nytt lån på 50 kronor krävdes.

Åren 1883–1888 var intäkterna riktigt låga. Samtidigt var det år utan några större byggprojekt så behovet av intäkter var också lågt. 1883 överfördes 8,13 kronor från föregående år och 21,93 kronor samlades in, varav 4 kronor från enskilda gåvogivare, 2 kronor i kollekt. Den största intäkten var 15 kronor i hyra från Gustava Ålander. 1884 gick något bättre: 60 kronor debet. Och 1885 bidrog auktionsmedel och jungfruföreningen med sammanlagt 146 kronor så att intäkterna landade på 226,43 kronor. 1886–1888 blev magra år: 24,68 kronor i debet 1886, 30,05 kronor 1887 och 30,05 kronor 1888. Hyran från Gustava Ålander var den dominerande eller enda intäktsposten.

Vid decenniets slut började intäkterna öka igen. 1889 årets debet uppgick till 255,19 kr och 1890 på 154,91 kronor, alltså högre än de närmast föregående åren. Redan 1891 låg intäkterna nere på 60,35 kronor. Till stor del var det också fråga om tillskott genom upptagna lån. ett lån på 100 kronor som togs 1889 genom G. Öberg. Ett nytt lån på 100 kronor 1890 togs av Augusta Öberg och en insamling för att fullborda kapellet inbringade 20 kronor medan 20,75 kronor insamlades via listor. Hyran inbringade 20 kronor. En del inkomster tillkom genom att kapellet kunde användas för olika evenemang som inbringade pengar för biljettförsäljning och servering av kaffe och kaffebröd.

Sammanfattning: ett Salem i Kulla

Kulla baptistförsamling döpte sitt kapell till Salem, en stad på den plats där senare Jerusalem byggdes. Namnet kan också uppfattas som en latinsk form av hebreiskans 'Shalom' – fred, frid (jfr även arabiskans 'salam'). Kulla Baptistförsamling var inte ensam om det

namnvalet och det förekommer också före frikyrkorörelsen. Så har t.ex. Salems socken på Södertörn ett medeltida ursprung. Kapellet var ett jordiskt Jerusalem och församlingens hjärtpunkt där friden rådde, förvaltat av Frihetens vänner. Det var ett dyrbart byggprojekt men av stort värde för församlingens liv. Att sprida evangelium krävde också ett hus. 'Kyrkan' har alltid haft den dubbla och nästan oskiljaktiga betydelsen en trosgemenskap och en byggnad för gudstjänstsammankomsten.

Att för det första förvärva en tomtmark att kunna bygga på var en utmaning för ett frikyrkosamfund och sannolikt för andra föreningar också. Föreningsväsendet var på 1870-talet fortfarande en ny företeelse och de juridiska definitionerna av vad en förening var och om den kunde äga något var på väg att finna sina former. Till skillnad från häradsrätten ansåg Svea hovrätt att ett sällskap som Frihetens vänner kunde det. Men det fanns också i fallet med överlåtelsen av Gryta N:o 1¹⁰ förbehåll om återgång till tidiga ägare och en mindre årlig ränta. Sällskapet hade inte full äganderätt. Donatorerna Anders Andersson och A. G. Andersson, jag misstänker att de var bröder, är annars sannolikt ett exempel på en vanlig väg för föreningars tomtförvärv. Att köpa tomtmark till marknadspris hade varit kostnadskrävande.

Församlingen, i alla fall några medlemmar, bidrog praktiskt i byggnadsarbetet. Mycket av snickeriet kunde lösas, inte minst av församlingsföreståndaren Hall och den blivande föreståndaren A. G. Andersson. På 1800-talets landsbygd bör det ha funnits gott om slöjdkunnigt bondfolk som vid behov kunde agera som timmermän. För vissa delar krävdes dock att specialiserade hantverkare anlätades och avlönades. En stenhuggare anlätades för grunden. Dessutom inköptes byggmaterial som bearbetats av andra, som uppsågat timmer och slaget tegel. Järnkaminer, men också förhållandevis enkla produkter som spik, var fabriksstillverkade produkter som köptes in. Byggandet krävde pengar.

Intäkterna till kapellbygget hade fler källor. Församlingsbornas insatser via stamböcker, kollekt och auktioner var viktiga. Andra församlingar och personer med sympatier för baptiströrelsen bidrog. Baptisterna hade ett fungerande nätverk som i detta fall åtminstone utsträckte sig regionalt till Stockholm och

Uppsala. Emellertid räckte inte bidragen hela vägen. Sällskapet Frihetens vänner behövde ta upp lån för att bekosta bygget. I en del fall var det enskilda församlingsmedlemmar som var långgivare, sannolikt utan ränta. Det förefaller som att sällskapet vinnlade sig om att amortera dem. Till stor hjälp var baptistförsamlingarnas byggnadskassa som inledningsvis beviljade ett större lån. Frihetens vänner förefaller ha avvaktat lösningen att vända sig till sparbanker och ta ett hypotekslån. Först 1889 togs ett amorteringslån upp från Enköpings sparbank och förre tomtägaren A. G. Andersson behövde ta lånet för Frihetens vänners räkning. När kapellet stod tillräckligt färdigt kunde uthyrning ge intäkter, Det utnyttjades i begränsad utsträckning och mest till uthyrning av vad som troligen var en tjänstebostad. Kapellet var som sakral byggnad antagligen inte lämpligt att hyra ut för en vidare användning, men nykterhetsrörelsen var välkommen.

Att följa bygget av Salemkapellet i Kulla öppnar för en hel del frågor och alla har jag inte kunnat följa upp. Förhoppningsvis väcker de intresse för större studier av kapellbyggen och andra lokaliteter som folkrörelser har tagit initiativ till. De är en viktig del av bebyggelsehistorien och byggnaderna har också spelat stor roll som samlingspunkter för folkrörelserna. För hembygdshistorien intar dessa lokaler en framträdande plats. Folkrörelsearkivet har en del handlingar att erbjuda för sådana undersökningar.

Baptister, Kulla socken. u.å. Fotograf Elis Johansson, Upplandsmuseets samling, Digitalt museum.

Byggnadsföreningar i Folkrörelsearkivets bestånd

Sällskapet Frihetens vänner är ett exempel på byggnadsföreningar. När en förening stod inför uppgiften att bygga en lokal, valde de inte sällan att skapa en särskild byggnadsförening som ansvarade för byggandet och för fortsatt drift och underhåll. På så vis skilde man ut byggandet och ekonomin från moderföreningens. I Folkrörelsearkivets bestånd finns 22 byggnadsföreningar från nykterhetsrörelsen, huvudsakligen som en del av IOGT-NTO-loger, 11 byggnadsföreningar som hör till frikyrkoförsamlingar (huvudsakligen baptistförsamlingar), 5 byggnadsföreningar från arbetarrörelsens inlämnade arkiv, samt 12 övriga.

Byggnadsföreningar var inte den enda vägen att organisera lokalbygge och långt fler föreningar har vid någon tidpunkt lagt ned ansträngningar på byggnation. Allt kan inte spåras enbart genom en översyn av arkivförteckningarna, men åtminstone 14 arkiv innehåller någon form av byggnadskommitté, vilket bör ha varit en

mer tillfällig organisering inför en byggnation. Arbetarrörelsen skapade särskilda Folkets husföreningar, varav 20 sådana föreningsarkiv finns i Folkrörelsearkivets bestånd. Om Folkets husföreningarna inledningsvis mest var engagerade i bygget, så blev de efterhand inriktade på verksamheten i lokalerna. I många församlingar, loger, arbetarkommuner med flera organisationer var lokalbyggande och underhållet en del av verksamheten utan att någon särskild förening eller kommitté skapades. De kan vara svårare att direkt hitta i arkivförteckningarna.

Man finner huvudsakligen byggnadsföreningarna från 1880-talet till 1930-talet. Baptistförsamlingarna var tidiga och särskilt aktiva med att bygga kapell på 1880-talet. Nykterhetsrörelsens olika loger och föreningar var flitiga från 1890-talet och fram till 1920- och 1930-talet. Arbetarrörelsen inledde sitt byggande ungefär från sekelskiftet 1900 och byggde under 1900-talets första tre årtionden, ungefär samtida med nykterhetsrörelsen. De övriga byggnadsföreningarna bildades i början av seklet men var något yngre. Några bildades på 1940- och 1950-talet.

Byggnadsföreningar i nykterhetsrörelsearkiv

	Bildad	Upphörd
Byggnadsförening IOGT Ivar Blå Loge 2295 Enköping	u å	u å
Byggnadsförening IOGT-NTO Höstblomman 3536, Österund	u å	u å
Byggnadsförening IOGT Östhammars Godtemplare	1888	
Byggnadsförening Bodarnas Nykterhetsvänner Upplandsbodarna	1896	1970
Ekonomiförening IOGT-NTO Svensken 1984 Tierp	1901	1946
Byggnadsförening IOGT Viksta Framtid loge Viksta	1902	1954
Byggnadskommitté IOGT Ytterharnäs-Harnäs	1903	
Byggnadsförening TO Oscar tempel 1446 Tierp	1904	1910
Byggnadsförening IOGT Sunds Vål loge Häverödal	1905	
Byggnadsförening IOGT Stavby Godtemplarbyggnad UPA	1906	1955
Byggnadsförening IOGT Segerklippan loge Östanå	1907	
Byggnadsförening IOGT Nordstjärnan loge 3412 Norrskedika	1907	1951
Byggnadsförening IOGT Runeberg loge Alunda	1908	1964
Byggnadskommitté IOGT Uppsala Godtemplare	1909	1926
Byggnadsförening IOGT Hemmets Lycka loge 3268 Råsta	1910	1963
Byggnadsförening IOGT Ärans sköld, Loge 3816 Åkerby	1912	1950
Byggnadsförening Valö Godtemplare	1914	1960
Byggnadsförening IOGT-NTO Svea Uppsala	1916	
Byggnadsförening IOGT-NTO Uppsala Nationaltemplare	1917	1980
Byggnadsförening IOGT-NTO Gimo Godtemplare	1924	
Byggnadsförening IOGT-NTO Brofästet 2372 Örsundsbro	1928	1998
Byggnadsförening IOGT-NTO Skyttorp 2672b UPA	1938	

Byggnadsföreningar i frikyrkoarkiv	Bildad	Upphörd
Baptistförsamling Nysätra byggnadsförening Tro och hopp	u å	
Baptistförsamling Örbyhus byggnadsförsamling	u å	
Baptistförsamling Kulla byggnadsförening Frihetens vänner	1877	u å
Baptistförsamling Östhammar byggnadsförening, Sällskapet Ebeneser	1877	u å
Baptistförsamling Vendel byggnadsförening	1882	u å
Baptistförsamling Valö-Forsmark, Byggnadsföreningen frid och enighet	1884	u å
Baptistförsamling Söderö Byggnadsförening Gudsfruktan och frid	1885	
Baptistförsamling Östhammar byggnadsförening	1886	u å
Baptistförsamling Heby byggnadsförening	1904	u å
Byggnadsförening Brödraföreningen sanningens vänner, Almunge	1913	1975
Byggnadskommitté Missionsförsamling Tierps Södra Månkarbo	1951	1967

Byggnadsföreningar i arbetarrörelsearkiv	Bildad	Upphörd
Byggnadsförening Skutskärs, Harnäs och Bodarnas Arbetares	1902	1908
Folkets hus förening Skutskärs byggnadsförening	1906	
Folkets hus förening Marma byggnadsförening UPA	1918	
Kamratgården förening Bergsbrunna	1928	
Byggnadsförening Bro Arbetares UPA	1934	

Byggnadsföreningar, övriga	Bildad	Upphörd
Kanotsällskapet Ägir Uppsala byggnadssektion	1934	1974
Långhundragården Blå Wingen byggnadsförening	1944	
Byggnadsföreningen Almungegården	1957	1975
Byggnadsföreningen Ärentuna bygdegård	u å	
Byggnadsföreningen Ideal Öregrund UPA	1923	1937
Uppsala Dövstumförening, byggnadsförening	1928	1996
Morgongåva kooperativa byggnadsförening	1919	
Bålstaorten byggnadsförening	1944	1966
Uppsala byggnadsförening Sällskapet hjälpsamheten	1943	
Marma byggnadsförening Enighet	1911	1938
Söderfors byggnadsförening	1907	
Uppsala byggnadsgille	1940	

Källor och litteratur

Kulla baptistförsamlings arkiv (nr. 4186)

A2. Sällskapet Frihetens vänners protokoll 1877–1893

D1. Matrikel 1867–1969

F1. Handlingar rörande jubileer: 80-årshistorik 1939

F2. Utdrag 1952-11-02

F2. Resolution 1929-08-27.

F2. Gåvobrev (avskrift) 1877-1878

G2. Kassabok för Sällskapet Frihetens vänner, 1877, kredit.

Kulla församlings Död- och begravningsbok

Flygare, Iréne A. och Marja Erikson, "Skuldsatt i Torstuna – syndfri i Bishop Hill", Årsboken Uppland 2016

Inger, Göran, Svensk rättshistoria, Lund 1980.

Karlbom, Rolf, "August Palms första agitationsresa 1881-1882", Scandia 2008

Kongl. Maj:ts Nåd. Proposition N:o 13, utfärdad 21 mars 1862. §§ 5, 35, 37

Lag om föreningars ekonomiska verksamhet 28 juni 1895

Lindberg, Bo S., Salomon Eberhard Henschen: En biografi, i Acta Universitatis Upsaliensis, Skrifter rörande Uppsala Universitet C. Organisation och historia, Uppsala 2013, s. 13

Öppettider

Måndag stängt

Tisdag 10-18

Onsdag 10-16

Torsdag 10-16

Fredag 10-12

Lunch 12-13

Bevara din
förenings
historia

FOLKRÖRELSEARKIVET
FÖR UPPSALA LÄN

den är unik